

հաշտութեան եւ բարեխաւս առ միածին որդին Քրիստոս, զի իշխանութենէ, որ տուեալ է քեզ, արձակեալ լիս ի կապանաց մեղաց իմոց, ազազեմ զքեզ:

Այս ամբողջ հատուածի մէջ բովանդակութենէն աւելի, թերեւս գրութեան լեզուն հետաքրքրելի լինի բանասիրաց համար, որ այնքան խօսակցութեան լեզուն մօտ է:

Գ.

Պարսկահայկաստանի առաջնորդ Թադէոս Արքեպիսկոպոսը, որ երկար տարիներ պաշտօնավարեւ է Ն. Զուլալյում եւ այնտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն, ի մի է ամփոփել Ներսէս Աշտարակեցու հետ ունեցած իր ամբողջ գրագրութիւնը եւ կազմել մի մեծագիր (սովորական գրելու թղթի մեծութեան մօտաւորապէս 38 ս. երկարութեամբ) հաստ տետր: Թադէոս վարդապետը (յետոյ եպիսկոպոս) Աշտարակից ու աշխատակիցներից եւ կողմնակիցներիցն էր՝ ընդդէմ Յովհաննէս Կարբեցու եւ իր կուսակիցների: Այդ ժողովածուն հետաքրքրական է Ներսէսի չրջանի պատմութեան համար, եւ միակն է իբր հաւաքածո՝ նոյն չրջանի նիւթերի: Արժէր, որ այդ ձեռագիրն երթար էջմիածնի պետական մատենադարանի դիւանական բաժինը:

Իբր վերջարան պատշաճ կը համարիմ յիշել, որ Ն. Զուլալյի մատենադարանի մէջ հարաւային Պարսկաստանի հայ գիւղերում ցրուած գրչագրերը հաւաքելու գործում գնահատելի ծառայութիւն մատուցած է հանգուցեալ Եղիշի Ծ. վարդապետը, որ այնքան վատօրէն սպանուեց Համադանում 1922 թուի ապրիլի 30ին:

Ասել թէ պարսկահայութեան մօտ եղած բոլոր գրչագրերն են ի մի հաւաքուած, սխալ կը լինէր, քանի որ դեռ չատ տեղերում մասնաւոր ընտանիքների մօտ պահուած կը մնան իբր տոհմական յիշատակներ, համարեա՛ իբր սրբութիւն՝ դեռ չա՛տ գրչագրեր, որոց մէջ Յայսմաւուրքներ՝ ընտիր յիշատակարաններով: Ի դէպ է յիշել, որ Արաղի (Սուլթանբաղի) չրջանի մէկ հայ գիւղում գոյութիւն ունի մի Յայսմաւուրք, որի յիշատակարանը ժամանակակիցի գրչով եւ բերնով նկարագրում է Շահաբասեան գաղթը շատ լաւ գոյներով, հակառակ այն ողբաձեւ նկարագրութեան, որ յետոյ տալիս է Առա-

քել Դավրիթեցին իր պատմութեան մէջ՝ ի լրոյ առնելով իր տեղեկութիւնները: Շատ հետաքրքրական է այդ գրչագրի յիշատակարանը տպագրուած տեսնել:

ԱՐՄԷՆ Ժ. Վ. ՂԱՃԵԱՆ

Դ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Մ Ի Հ Ր Ը Հ Ա Յ Ո Յ Մ Է Ձ

(Շարունակութիւն):

Գ.

Մ Ի Հ Ր Ը Պ Ա Շ Հ Տ Ո Ւ Թ Ե Ն Ն Կ Ե Ն Գ Ր Ո Ն Ն Ե Ր Ը

1.

Հայ միհրապաշտութեան կենդրոնների հարցը նոր է դրուած հրապարակի վրայ: Այս մասին առաջին որոշ խօսքն ասողը եղել է Ստեփան Կանայեանցը, որին է պատկանում նաեւ, ինչպէս ասել ենք, Մհեր-Միհր կարեւոր զուգադրութեան միտքը:

Կանայեանցի կարծիքով հայ միհրապաշտութեան կենդրոնը Հայաստանի հարաւային նահանգներից մէկն էր — Վասպուրականը:

«Վասպուրականը, — գրում է նա 1907 թուականին, — միհրականութեան կենդրոն է երեւում: Միայն այստեղ են երեւում Միհր-ով բարդուած անուններ՝ Մեհր-ու-ժան, Մեհ-ենդակ, Մեհ- առ: Կանգուար — Ագուաւաքարը, Պաղատը, Արամաղդայ դուլաց տունը, կրակ քոյրը եւ աղբւր եղբայրը Բութ տեղում, որ յիշեցնում է մեկ Բութկայ աքաղաղը, երբեմն արչալոյսն աւետող, եւ Ս. Տիկինը, Հոգեաց Տիրամօր վանքը եւ Դարբնաց քարը Միհրին նուիրական վայրեր են եղել. իսկ մեր Մհեր-Միհրն էլ այն կողմերն է փակուած: Ոմանց ասելով Վանայ միւս անունը՝ Շամիրամակերտ = Շահ-միհր-կերտ (Ստեփան Պալասանեան, Պատմութիւն Հայոց, 11 էջ 52, Թիֆլիս 1890)», Զոյանց տան պատմականը, 49—59:

Երեք տարի յետոյ այս բանասէրը իւր մի այլ գրութեան մէջ կրկնում է նոյն միտքը հետեւեալ հատուածում.

«Մհերի դուռ» ճիշտ պարսկերէն Der-i-Mihr-ն է, որ նշանակում է դուռն Միհրի: Դեր-ի-Միհր կոչւում են մեծ զոհարանները (SPIEGEL, «Eranische Alterthumskunde», III, եւ որովհետեւ Մհերի դուռը, ինչպէս եւ Ակոփու սարը, ուր փակուել է Մհեր-Միհրը, վանայ մօտ է (Գ. Սրուանձտեան, «Մանա-նայ», Գ. էջ 58), ուստի մի նոր ապացոյց եւս աւելանում է մեր այն դիտողութեան վրայ, որ Վասպուրականը հնում միհրականութեան կենդրոն է եղել», Սասմայ ծոեր վէպի երեք փոփոխակ, Յառաջարան, էջ 1:

Կանայեանցի՝ ասածը Վասպուրականի մասին ճիշտ է, բայց կարելի ունի մի քանի լրացումներ:

Նաղ՝ մեղ թւում է, որ աւելի ուշիւ կը լինի, եթէ մենք տարբերութիւն դնենք միհրապաշտութեան ու միհրականութեան միջեւ: Միհրապաշտութիւնը Միհրի պաշտամունքի նախնական, ժողովրդականացած, մատչելի ձեւն է. միհրապաշտութիւն կայ այնտեղ, որտեղ Միհրը պաշտուում է իրրեւ բարի դիւցազն եւ կամ իրրեւ լոյսի, արեւի ու կրակի աստուած: Այլ բան է միհրականութիւնը: Այս հոսանքը ռամկամիտներին մատչելի չէ, այլ կրօնա-փիլիսոփայական հայեցողութեան ընդունակ մարդկանց դրաղմունք է՝ զուգորդուած նորաձեւ նուիրապետութեամբ, տոգորուած աւելի խիստ պահանջներով ու պարուրուած մշտնջան խորհրդարարքներով: Միհրապաշտութիւնը մի պարզ կրօն է, միհրականութիւնն՝ մի բարդ վարդապետութիւն: Միհրապաշտութիւնը Միհրի պաշտամունքի սկզբնական աստիճանն է, միհրականութիւնը՝ նրա վերջին ձեւը: Միհրապաշտութիւնը իւր մատչելութեամբ աւելի նման է ժողովրդական, «ձկնորսական» քրիստոնէութեանն, այն ինչ միհրականութիւնը հնագուրի մասոնական նութիւնն է:

Այս պատճառաբանութեամբ կարծում ենք, որ Հայաստանի մասին խօսելիս աւելի յարմար է գործածել միհրապաշտութիւն, քան թէ միհրականութիւն բառը, որովհետեւ միհրապաշտութեան ապացոյցներ ունենք, իսկ միհրականութեան՝ ոչ: Անհնարին չէ, որ Հայաստանում էլ երեւացած լինի նաեւ միհրականութիւնը, սակայն այս մասին խօսելու համար հարկաւոր են նոր ու հաստատուն տուեալներ:

Այնուհետեւ. ճիշտ է անշուշտ այն միտքը, թէ Վասպուրականը եղել է միհրապաշտութեան կենդրոն, սակայն սխալուած կը լինենք, եթէ կարծենք, թէ միայն Վասպուրական է հանդէս եկել իրրեւ աշպարհին: Այն փաստերի կողքին, որոնցով ապացուցւում է եւ ապացուցւում է իրաւամբ, թէ Վասպուրականը ներկայանում է իրրեւ միհրապաշտութեան կենդրոն, կարելի է շարել նման այլ փաստեր էլ, որոնք ապացուցեն, թէ նոյնը կարելի է ասել Հայաստանի մի քանի ուրիշ նահանգների վերաբերմամբ էլ: Մասնաւորապէս թիւրիմացութիւն պէտք է համարել Կանայեանցի այն պնդումը, թէ միայն Վասպուրականում են երեւում Միհրով բարդուած անուններ: Այն ինչ իրականում Միհր անունն ծաւալման, ուրեմն եւ Միհրի պաշտամունքի տարածման սահմանները շատ ու շատ ընդարձակ երկրամաս են ընդգրկում, քան համեմատաբար փոքրիկ Վասպուրականն է:

Եթէ մենք Վասպուրականը հայ միհրապաշտութեան կենդրոն ենք համարում, որովհետեւ պատմութեան ընթացքում այնտեղ գտնում ենք

1. Մեհրուստան Արծրունի, Դ. դար,
2. Մեր-Շապուհ Արծրունի, Դ. դար,
3. Մեհենդակ Ռչտունի, Դ. դար,
4. Մերուստան Արծրունի, եղբայր Աղանայ, Ե. դար,
5. Միհր-Շապուհ Արծրունի, Ե. դար,
6. Մեհրուստան Արծրունի, Ը. դար,
7. Մեհրուստան Արծրունի, Թ. դար,
8. Մեհրուստան Արծրունի, Ժ. դար ու
9. Մհերի դուռ մեր օրերում, —

ապա նոյն իրաւունքից չի կարելի զրկել նաեւ հետեւեալ երկիրները.

Սիւնիք,

որտեղ գտնում ենք

1. Ամիր-Ներսէս, Վասակ Սիւնու որդի, Ե. դար,
2. Միհր-Արտաշիր, Սիւնեաց տէր, 2. դար,
3. Միհրան Թուրքայ որդի, Սիւնեաց ազատ, Ժ. դար,
4. Մահեւան, Սիւնեաց ազատ, ԺԱ. դար,
5. Մահեւան, Սիւնեաց ազատ, ԺԲ. դար,
6. Մահեւան, Սիւնեաց ազատ, ԺԳ. դար,

7. Մահեւան, Սիւնեաց ազատ, ԺԳ. դար, ու
 8. Մահեւանեանք, Սիւնեաց ազատա-
 տոհմ, ԺԳ. դար,

Աղուանից աշխարհ,

որտեղ եղել են

1. Միրհաւան թագաւոր, հաւանօրէն Դ. դար,
2. Միրհաւորիկ հազարապետ,
3. Միրհ տոհմապետ, Է. դար,
4. Միրհեան կամ Միրհական, Է. դարից,
5. Միրհաւան քաղաք Է. դարից,
6. Միրհ եպիսկոպոս, Է. դար,
7. Ջար-Միրհ իշխան, Է. դար ու
8. Ներս-Միրհի վանք (Ջրվշտիկ), որ Աղուանից պատմագիրը յիշում է Դ. դարից մինչեւ Ը. դար եւ

Տարօն-Սասուն,

որտեղի հետքերն են

1. Մեր-Շապուհ եպիսկոպոս Մամիկո-
 նէից, Զ. դարի սկիզբներին,
2. Մեր-Շապուհ եպո. Մամիկոնէից, Զ. դարի կեսերին,
3. Մհեր Մամիկոնեան, Տարօնի իշխան, ԺԲ. դարից առաջ,
4. Մէհէրեաններ Մշում ԺԸ. դար,
5. Մհերի տոհմ Սասնում, ԺԹ. ու Ի. դար,
6. Մհերի տապան = Սասնում ու վերջապէս
7. Մհերի բերդ Սասնում:

Պարզ է, որ Վասպուրականի կողքին պէտք է աւելացնել արեւմուտքից Տարօն-Սասունն, իսկ հիւսիս-արեւելքից՝ Սիւնիքն ու Աղուանից աշխարհը:

Այսքանը եզրակացնում ենք անունների ուսումնասիրութիւնից: Սակայն, բացի այս անուններից, կան պատմական այլ տեղեկութիւններ էլ, որոնց հիման վրայ պէտք է միհրապաշտութեան կենդրոնների թիւը մէկով էլ աւելացնենք: Այս մէկ ու թերեւս հնագոյն կենդրոնը Բարձր Հայքն է: Սրա գաւառներից մէկում — Դարանաղեաց գաւառում էր գտնուում Թորդան-Միթրոդան գիւղը, որի մասին գրում է նոյն ինքը Կա-նայեանցը՝ «Սպիտակափառ դիցն Բարչա-մինայ» մեհեանը գտնուում էր . . . Թոր-

դան գիւղում, որի հնագոյն անունն է Միթրոդան, որով եթէ Բարչամինան ու Միհրը նոյնացած համարենք, պէտք է յա-մենայն դէպս ընդունենք, որ Թորդանում եւս Միհրի պաշտամունք է եղել», Սասնայ ծուր վէպի երեք փոփոխակ, Յառաջարան, էջ ԻԷ. Բարձր Հայքի մի ուրիշ գաւառում — Դերջանի Բագայառիճ գիւղում, այս արդէն հաստատապէս գիտենք, կար Միհրին նուիրում նշանաւոր մեհեան, որ հռչակուած էր ամբողջ Հայաստանում:

Այսպիսով հայ միհրապաշտութեան կենդրոններ պիտի ընդունել

1. Բարձր Հայքը՝ հիւսիս-արեւմուտքում,
2. Վասպուրականն ու
3. Տարօն-Սասունը՝ հարաւում,
4. Սիւնիքն ու
5. Աղուանից աշխարհն՝ արեւելքում:

Հայ միհրապաշտութեան կենդրոնների նշանակութիւնը սխալ հասկանալու համար անհրաժեշտ է այս լրացումներից յետոյ մի վերապահութիւն էլ անել:

Յիշեալ հինգ կենդրոնները պէտք է բա-ժանել երկու կարգի. առաջին՝ Բարձր Հայք եւ երկրորդ՝ Վասպուրական, Տարօն-Սա-սուն, Սիւնիք ու Աղուանից աշխարհ:

Սրանցից Բարձր Հայքում ոչ միայն եղել է Միհրի պաշտամունք, այլ եւ այնտեղ է շինուած եղել Միհրի ամենանշանաւոր մե-հեանը — հայ միհրապաշտութեան սրբա-վայրը: Սրբավայրի հմայք ու անունը կա-րող է նրա սահմաններից շատ ու շատ հեռու տարածուել: Մշու սուլթան Սուլբ Կարապետին հաւատում էին ոչ միայն մէջքի հայերն, այլ եւ բոլոր հայ-քրիստոնեաներն ի սփիւռոս աշխարհի, իսկ Երուսաղէմի փա-վագով այրուած էին ոչ միայն հարեւան եր-կիրների հաւատացեալներն, այլ եւ կաթա-ցող լոյսի ու մահտեսութեան յարգն իմացող բոլոր անձինք, որոնք այնտեղ էին ձգտում երկրագնդի ամէն ծայրերից: Նմանապէս էլ թէեւ Բարձր Հայքում էր գտնուում հայ մի-հրապաշտութեան գլխաւոր սրբավայրը, բայց այս չէր նշանակում, թէ Հայաստանի այլ նահանգներում պակաս թափ ու հմայք ունէր Միհրի պաշտամունքը: Միհրապաշ-տութիւնը համատարած էր հին Հայաստա-նում: Այս է ուղիղ ըմբռնումը: Սակայն սրան պէտք է աւելացնել, որ միհրապաշտու-թիւնը հաւատարապէս ղեկացկուն չէր Հայ-

աստանի բոլոր ծայրերում: Արեւմտեան Հայաստանում, որտեղ հենց գտնուում էր Բարձր Հայքը միհրապաշտութեան գլխավոր սրբավայրով հանդերձ, քրիստոնէութիւնն աւելի վաղ խարխիւց միհրապաշտութեան հիմքերը, քան Հայաստանի ուրիշ մասերում: Սրա հետեւանքով էլ Միհր անուան դէպքեր փոփոխակներ չենք գտնում Բարձր Հայքում: Այստեղ միհրապաշտութիւնն աւելի վաղ է անհետացել:

Այլ է եղել դրութիւնը երկրորդ կարգի կենդրոններում: Սրանք միհրապաշտութեան կենդրոններ են ոչ այն իմաստով, որ միայն սրանք են եղել միհրապաշտութեան որորանները կամ այստեղ միհրապաշտութիւնը հնուց անտի աւելի վառ ու բոլորք վիճակ է ունեցել, քան Հայաստանի այլ մասերում, այլ այն իմաստով, որ միհրապաշտութիւնն այստեղ — Հայաստանի հարաւում ու արեւելքում — աւելի երկար է դիմադրել քրիստոնէութեանը եւ աւելի շատ է յարատեւել, քան այլ նահանգներում: Սրա հետեւանքով Աղուանից աշխարհում Միհր անուան յիշատակութիւն գտնում ենք մինչեւ Ը. դար, Վասպուրականում մինչեւ Ժ. դար, Տարօնում մինչեւ ԺԲ. դար, Սիւնիքում մինչեւ ԺԳ. դար, իսկ Մհերի հետ կապուած տեղանունները պահուած են մինչեւ ԺԹ. ու Ի. դար:

Հայաստանի երկուութեան ցուցանիշներէց մէկն է այս: Երկիրը բաժանուել էր երկու ոլորտի, որոնցից իւրաքանչիւրը տարբերուում էր միւսից իւր աշխարհադրական դիրքով, տնտեսական վիճակով, հոգեբանութեամբ ու ընդհանուր դիմուկով: Կար երկու Հայաստան Բիւզանդիային հակուած ու Բիւզանդիայից նուաճուած Հայաստան ու Պարսկաստանին միտուած ու Պարսկաստանին ենթակայ Հայաստան: Հռոմ-Բիւզանդեան ու քրիստոնէութիւնն արշաւում էին արեւմուտքից, Իրան-Պարսկաստանն ու միհրապաշտութիւնը դիմադրում էին արեւելքից: Արեւմուտքը վաղ է նուաճուած, ուստի եւ այնտեղ չեն յարատեւում միհրապաշտութեան հետքերն, այն ինչ հարաւն ու արեւելքը — կատաղի արեւմտատեացներ ու ջերմեռանդ արեւապաշտներ ու արեւելամոլներ — յամաօրէն ու երկար մարտնչում են հին դիւրքերի համար: Այս պատճառով էլ այստեղ այնքան

ուշ են չքանում ասպարէզից միհրապաշտութեան հետքերը: Միհր-Արեւը նախ պարտւում է արեւմուտքում եւ յետոյ, մայր մըտնում . . . արեւելքում . . . :

Այս աղնոցով նայելիս հասկանալի է գտնում, ի միջի այլոց, նաեւ այն, թէ ինչու քրիստոնէայ Հայաստանում իբրեւ ընդդիմադրութեան պարագլուխ յաճախակի հանդէս էին գալիս յատկապէս Վասպուրականի ու Սիւնեաց իշխանները իրենց անմիջական հարեւանների հետ միասին:

Միհր պարտադրում էր:

(Շարունակելի:)

ԹԱԴՆՈՍ ԱՌԴԱՆԵՐԻՅԱՆ

Երեւան:

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՍՏԻԿԱՆՆԵՐՈՒ ԺԱՄԸ-ՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ԸՌԱՋԻՆ ԸՐԲԱՍԵԱՆՑՈՐՈՎ*

Ղաղարեան իւր "Armenien unter der arabischen Herrschaft", Marburg 1903, 40—43 գործին մէջ կու տայ բաւական ընդարձակ տեղեւորութիւն մը Հայաստանի խալիֆայական ոստիկաններու մասին: Այս աղիւսակը կաղմբու համար նա կը գործածէ Բելադորիի, Եակուբիի եւ Տարարիի պատմական գրութիւնները: Սակայն նա միայն այս երեք հեղինակներէն օգտուելով չի կրնար մէն մի ուս-

* Փասկէր "Хронология наместников Армении при первых Аббасидов, խորագրով հրատարակած է այս ուսումնասիրութիւնն ի Записки Коллегии Востоковедов при Азиатском Музее Российской Академии Наук. Том I, Ленинград 1925, p. 381—400, զոր անփոփոխ կը թարգմանենք, միայն թէ ընթերցողներու դիւրութեան համար չեղիճակի կողմանէ միայն արաբերէն լեզուաւ յստաջքերուած տեղիքները դուրս ձգելով անոնց հայերէն թարգմանութիւնը կու տանք, ինչպէս եւ արաբական գրով յստաջքերուած անուններուն ընդհանրապէս միայն հայերէն տառադարձութիւնը: Բաց աստի թէ եւ չեղիճակի Ղեւոնդ պատմագիրն ըստ Պատկանանիի ուսեւրէն թարգմանութեան կը գործածէ, սակայն մենք յառաջներու թիւններն ուղղակի հայ քննադի վրայէն ըստ Եգիպտի հրատարակութեան (Պետերբուրգ 1887) կ'ընենք: Թարգմանութիւնս կատարած ենք չեղիճակի մասնաւոր թոյլտուութեամբ (17 Յունուար 1928 թուականի նամակով):

Թրգմ.: